

Святлана Жыгар

*Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.С. Пушкіна*

**Хата ў народных уяўленнях
(на матэрыяле Берасцейшчыны пачатку ХХІ стагоддзя)**

Хата, дом – гэта не толькі жылло чалавека, але і адмысловая мадэль сусвету, месца, дзе чалавек можа ўзаемадзейнічаць з прыродна-касмічным, сакральным светам, прадстаўнікамі як пазітыўнага, так і негатыўнага сасціш. У літаратуры пытаньня хата можа разглядацца ў дзвюх пласкасцях: гарызантальнай і вертыкальнай. На міфалагічным роўні па вертыкалі хата асацыюецца з рэканструяваным даследнікамі Сусветным дрэвам (неба – столь, цэнтр – стол, або печ, карані – падмурак), па гарызанталі – з дыяганаллю “Чырвоны кут – печ”). *...Як я казаў, будыніна ставілася, то гэты вугал, каторы з поўдня і з усходу, гэта заўсёды быў Чырвоны кут. Там вобраз звычайна, лавы, раней былі такія сланы шырокія от кута і ўдоль сценак і плюс стол – аснова ўсяго, і на сталі заўсёды быў хлеб* (ФА; в. Любань, Лунінецкі р-н).

У пэўных рытуальна-магічных кантэкстах, відах і жанрах фальклору хата выступае цэнтрам сусвету. Часта (але не заўсёды) чалавек лічыць усё ў ёй і каля яе “сваім”, чым далей ад хаты, тым больш там “чужога”, нязведанага, небяспечнага. Хата (яе сцены, зачыненыя дзверы і вокны) аддзяляе чалавека ад вонкавай прасторы, абярагае яго ад знешніх пагроз. Між тым, дзверы, вокны, дах – праходы ў іншасвет, каналы камунікацыі з яго прадстаўнікамі.

Ужо пры пабудове хаты выконваліся спецыяльныя абрады і забароны. Важнае значэнне меў выбар месца і часу пабудовы. Што датычыцца часу, пачатак будовы патрэбна было “правільна ўставіць” у “сцэнар” гадавога цыкла. Напрыклад, на мяжы старога і новага года, калі

Космас нараджаўся з Хаоса¹. Нельга было паставіць хату на месцы, дзе здарылася няшчасце, смерць, дзе раней былі могількі, дарога.

Лічылі, што на дом маглі ўздзейнічаць прадметы з акаляючай прасторы. Нават не ўсе дрэвы дазвалялася садзіць ля хаты: *Елка, еслі будэ коло хаты росты, то покойнік будэ в хаты* (ФА; в. Бучамля, Камянецкі р-н); *...Асіна – нечыста сіла* (ФА; в. Любань, Лунінецкі р-н).

Пад час наваселля (улазінаў) першымі ў хату пускалі ката, пеўня і іншых жывёл (даследчыкі лічаць, што першапачаткова яны выступалі ў якасці ахвяры); хлопчыка – для прадаўжэння роду па мужчынскай лініі; або бабулю, як самую старую і звязаную з сакральным светам. *Некаторыя ката запускалі. Так... От, калі мы заходзілі некалі, я памятаю, ката не запускалі. Я помню, бабуля ішла першай, зноў такі з малітвай* (ФА; в. Любань, Лунінецкі р-н).

Хата з'яўляецца мадэллю сусвету і, адначасова, самім сусветам. Гэтым абумоўліваецца вялікая колькасць абрадаў, звязаных з хатняй прасторай. Напрыклад, ваджэнне маладога і маладой кругом стала пад час вяселля, ці варажба ў хаце. Дарэчы, вельмі часта дзяўчына, якая варожыць, прыносіць што-небудзь з вонкавай прасторы (двара) у хату: дровы, курыцу (пеўня), кліча сабаку. Яна “здабывае” адказ на сваё, “рытуальна зададзенае”, пытанне з “чужога” свету. *Любую курыцу саджалі і ў хату прыносылы. Сыпалы зерно і воду ставылы, і кожнаго до кого пидэ, то той замуж першы пидэ* (ФА; в. Калілы, Іванаўскі р-н). Праз маніпуляцыі з часткамі хаты намагаліся магічным чынам змяніць стан рэчаў. Напрыклад, невеста, запрашаючы сябровак шыць вэлюм, пакідала дзверы ў іхнія хаты адчыненымі, каб і яны хутка выходзілі замуж.

Лічылася, што на хату (яе жыхароў) можна наслаць нейкі праклён, няшчасце. Адмысловай яго матэрыялізацыяй маглі выступаць хтанічныя жывёлы, тыпу змей, мышэй, жаб. Жыхар горада Бяроза сцвярджаў, што калі жаба *тойстая, надутая* поўзае ля парога хаты, гэта азначае, што на гэты дом наведзена псута (ФА). Апавядаюць таксама, што пад парог хаты зайздроснікі сыплюць іголки – каб не было здароўя, соль – *на соры* і рваньня грошы – на беднасць (ФА; в. Ставок, Пінскі р-н). Адсюль зразумела, што сваё жытло сямейнікі стараліся зрабіць бяспечным. Грамнічнай свечкай абараняліся ад маланкі; святой вадою, падковай, ці зёлкамі – ад сурокаў, злых сіл. *Ну на Крышчэнне*

¹ Н. Анимиле, *Быт белорусских крестьян*, [в:] *Этнографический сборник*, Санкт-Петербург 1854, с. 25.

і тэпра воду свецяць да п'юць гэту воду, хаты кропяць гэтай вадою свяцёнаю, свецяць воду (ФА; в. Рэчкі, Івацэвіцкі р-н). *Казалі, што на Купалу ходзіць па хатах ведзьма. Забараніцца ад яе: трэба было рваць крапіву саджаць у калітку, каб яна [ведзьма] папаміла рукі... Ведзьма – гэта баба з патэльняю, якая заходзіла у тую хату дзе у каліццы няма крапівы* (ФА; в. Міхнавічы, Івацэвіцкі р-н). *На Купалле адзягаліся ва ўсе белае, чыстае, спявалі песні, плялі вянкi, на хату вешалі, каб адганялі злых духаў* (ФА; в. Вялікая Турна, Камянецкі р-н).

З хатай звязаны шэраг прыкмет і павер'яў. Верылі, што калі на Вялікдзень у хату першым зойдзе мужчына, цэлы год там будуць круціцца вужы, таму бабуля ў шэсць гадзін раніцы кожны год просіць ўнучку зайсці да яе (ФА; в. Чамярын, Пінскі р-н). *Калі першага студзеня ў хату першай заходзіць жанчына, будзе дрэнны год* (ФА; в. Пажэжын, Маларыцкі р-н). Дасёння дажылі ўяўленні пра птушак як веснікаў – добрага або злага. Так, бусла бачыць на хаце – “да добрага”, “да дзяцей”: *Як буснык на хаті, то шчасце у хаті* (ФА; в. Радзеж, Маларыцкі р-н). *У нас, у сусіда... Кажуць, што буслы прыносяць дытэй. Там через две хаты ад нас жыве баба з дзедом старыя і ў іх дытэй нэ было, но бусел звів гнездо і до сіх пор тое гнездо там. Там був сын* (ФА; в. Чамярын, Пінскі р-н). А “плач” савы, вышчэ сабакі ля хаты паўсюдна прадвяшчалі бяду, смерць.

Хата з разбуранай страхой, сцяной, ці без акон, пабачаная ў сне, згодна з народнымі ўяўленнямі, прадказвае смерць аднаго з жыхароў. На наш погляд, гэта можна тлумачыць двума спосабамі: па-першае, хата – гэта ўвасабленне жыцця чалавека, зламаная хата – зламане жыццё. З хатай атаясамліваецца яе ўладар і ў прымаўках: *Мая хата з краю, нічога не знаю* (ФА; в. Хвалава, Пружанскі р-н); *Чым хата багата, тым і рада* (ФА; в. Хойнікі, Дзяржынскі р-н). Па-другое, паколькі дах ці сцены разбураныя, вокны не зачыненыя, не выконваюць сваю функцыю, праз іх лёгка можа пакінуць гэты свет душа чалавека. Як вядома, калі ў хаце ляжаў нябожчык, дзверы адчынялі, каб дапамагчы яго душы пакінуць цела². З гэтай жа мэтай маглі паднімаць дах.

Жыхарамі хаты ўяўляліся не толькі людзі. Так, вядома шмат аповедаў пра дамавіка, якога трэба задабрываць, пры пераездзе забіраць з сабой. Ён можа выступаць патронам жыхароў хаты, ахоўваць ці караць іх. *Одзін раз, я тобе такі случай раскажу. Я калі лажус спаць,*

² А.К. Байбурын, *Жилшце в обрядах и представлениях восточных славян*, Санкт-Петербург 1983, с. 137.

така ў мене была прывычка, во так рукі ложыць [рукі, сабраныя на жываце], а так толькі покойнікі ляжаць. А я так лягаю і сплю. Одзін раз, шараах тако мне по рукам, і рукі мое разлецеліса. Так лежу і не знаю, ці прыснілос, ці не. Гэта, кажучь, ці ангел-храніцель, ці домовы (ФА; в. Трасценец, Камянецкі р-н). Жыхарка г. Брэста расказвае пра дамавіка, ацэненага зусім па-іншаму:

Вот мама пошла – умерла бабушка – папина мать, а они рядом жили; там метров двадцать друг от друга. А у нас печка стояла русская. Мы все трое там на печку залезли. Залезли и там сидим. Вот кто-то из двух детей, один: “Ой, я хочу пописать”.

Ну, я так платочком беленьким покрыта – холодно было, и туда: не на улицу, а за дверь, в сенцы. И вот открыла двери, и вот значит стою, держуся за дужку, он писает. И на меня полилася вода с потолка. Но я молчу, я уже знаю, что это. Завела. Завела только этого и второй просится. И я опять давай вести. Я им не могу сказать, я не хочу, чтоб они знали. Тогда я вышла опять так же – и опять меня обдул. И я думаю: “Сейчас открою быстро двери и убегу с хаты”, думаю: “Босиком перебегу”. Но я этого не сделала. Я уже на печке лежу, думаю, ну что будет. А телёнок у нас привязанный, и вот смотрит на потолок, вверх и слушает, а в хате ж тишина. А доски на потолке вот так ходят. Во, что пережила! Не дай Бог! Так дети ж ещё были, что мне хоть... Сколько там лет было. Десять. И то думаю: “Ну, теперь я, мама, тебя никуда не пущу” (ФА).

Продкаў шанавалі і верылі, што яны вяртаюцца да сваёй хаты ў пэўныя дні, напрыклад, на Дзяды, Каляды. Продкі, стыхіі, шкоднікі запрашаліся ў хату на рытуальны пачастунак: *Дверы свекруха открывала. Это як было зімою, так она говорила: “Мороз-мороз, ідзі куцьцю есці”. Открывала двери і впускала той мороз. Ну там она молилася. Оставлялі талерочку, она оставляла. Налівала всё по ложэчке туда. I это ўжэ дзядам всем (ФА; в. Ракітна, Лунінецкі р-н).*

Хата – гэта самая важная жыццёвая прастора чалавека. Гэта локус, поўнасьцю ім абжыты і бяспечны, у адрозненне, нават, ад двара. Гаспадары сачылі, каб у хаце не было “дурных” размоў, каб захоўвалася добрая атмасфера. Рознымі спосабамі аберагалі сваё жытло, уважліва ставіліся да таго, што ў ім адбываецца. *Проста лічылі, што калі ў хаце лад, калі ўсё, то цішына, спакой. Кваліся бабуля, маці, то нейка начна малітва была, рана паднімаліся, перахрысціліся абавязкова. Гэта было основа спакою ў доме. Можна гэтых молив бояліся і тые во [хатні, дваравы] (ФА; в. Любань, Лунінецкі р-н). Элементы хаты атаясамліваліся з элементамі Космасу.*

Часткі хаты – парог, вокны, дах выступаюць праваднікамі на той свет. З пералічаных локусаў парог з’яўляецца найбольш рытуальна

актыўным. Гэта, можа быць, звязана з тым, што і гаспадары хаты, і госці павінны пераступіць яго не адзін раз. З наваколля ў дом можа трапіць нячыстая сіла. Таму, як адзначалася вышэй, над дзвярыма вешалі зёлкі, падковы і інш., каб абараніць жылло. *Людзі вешалі [падкову], это шоб ніяка нечыстая сіла не вазіла* (ФА; г. Лунінец).

Парог можа сімвалізаваць увогуле родную хату, нешта сваё. Нявеста, сыходзячы з бацькоўскай хаты, спявала-галасіла:

Дэ б я була-йхала, дэ б я була-йшла,
Я сваім порогам поклонялася.
Кланяюсь вам, пороги,
Дэ стоялы босы ногы.

(ФА; в. Адрыжын, Іванаўскі р-н)

Хата ўсведамлялася як пераважна жаночая прастора. Гэта адлюстравана ў прымаўцы, у якой парог абазначае мяжу гэтай самай прасторы. *У бабы одна дарога – ад печы да парога* (ФА; в. Хвалава, Пружанскі р-н). Казалі, што на жанчыне ляжыць клопат пра тры куткі, а на мужчыне – толькі пра адзін.

Парог выступае мяжой з чужым светам. Ва ўяўленні дзяўчыны чужым светам падаецца сям'я жаніха, хата будучага мужа, дзе яе могуць чакаць выпрабаванні, цяжкасці. Але, нягледзячы на гэта, у дзеўках заседжвацца ніхто не жадаў. Парог таксама мог фігураваць рытуальна важным атрыбутам у дзясочых варожбах: *Мералі чаравікамі хату. Чый першы дойдзе да парога, тая першая пойдзе замуж* (ФА; в. Драпаўцы, Зэльвенскі р-н). *Як вспомню, я дзіўчынай варажыла і точно такі сніўся мні, точно такі. І думаю, от эта судзьба! Як вздумаю той сон, шо я хату гола вымятала і с парога да стала, а тое сміцце пад голаву клала. Ну і загадала, шоб шо прыснілася. Такі точна сніўся!* (ФА; в. Вычулкі, Брэсцкі р-н).

Як ужо адзначалася, хата – прастора свая, двор – пачатак чужога. Чалавек пры пераступанні парога з хаты на двор, ці наадварот, мог мяняць сваё аблічча ў замовах, песнях і інш., мог ператварацца ў хтанічную істоту, птушку. Такое пераўтварэнне можа адзначыць прыналежнасць чалавека да таго свету, змену яго сутнасці, статуса. Так у залове: *Чырыз порог пырыступаю гадюкою, выповзаю, всім врагам рот затыкаю. Я ны іду, а іду чорным волам, шчоб у всіх моіх врагів язык став колом. Амінь!* (ФА; в. Снітава, Іванаўскі р-н).

Парог – не толькі мяжа з небяспечнай прасторай, ён можа выступаць цалкам гэтакім жа небяспечным локусам. З гэтым звязаны шэраг забарон. *Нельга перадаваць рэчы праз парог, праз парог нельга цала-*

ваць (ФА; в. Гошчава, Ивацэвіцкі р-н). Асабліва такія забароны тычацца асоб у лімінальным (парогавым) стане: *...На парозе стояці нельзя – дзіцятко родзіцімэцца і воно станэ і ні туды, і ні туды, як на парозе стояцімэ берэменная жэнішчына...* (ФА; в. Сакалова, Бярозаўскі р-н).

Парог – гэта магічная зона, на якой можна было спраектаваць будучыню. У такіх выпадках пад парог памяшчалі рэчы, якія былі сімваламі дабрабыту, добрага ўраджаю, замужжа і інш. *Я клала [пад парог] яйцо, каб карова наядалася і была круглая як яйцо, а потым гнала на поле свянчонай вярбой* (ФА; в. Вялікая Турна, Камянецкі р-н). Смецце, якое засталася пасля вырабу вясельных атрыбутаў, упрыгожаньняў, высыпалі пад парог той дзяўчыне ці хлопцу, якім прыйшла пара ствараць свае сем’і (ФА; в. Моталь, Іванаўскі р-н).

Парог фігуруе ў прагнастычных тэкстах: *Жыніх вносяць в хату невесту на руках, еслі спатыкнецца на парозе – это дурный знак* (ФА; в. Яблчнае, Маларыцкі р-н). На парозе жыцця маладых спрацоўваў прынып магіі першага.

Зразумела, што прастора за парогам не належыць у поўнай меры гаспадарам хаты, асэнсоўваецца як чужая. З гэтай нагоды ўсё непатрэбнае стараліся выдаліць за парог. Так, у народна-медыцынскіх практыках лячэння дзяцей ад перапуду ваду, якую выкарыстоўвалі, вылівалі за парог. Тое ж маглі рабіць з вадою, якой абмывалі нябожчыка. За парогам пачынаўся чужы свет.

Вокны, як дзверы і комін, з’яўляюцца праходам у іншасвет. З іх дапамогай носьбіт традыцыі намагаўся камунікаваць з добрымі або злымі сіламі, з продкамі. Аконныя праёмы яшчэ ў мінулым стагоддзі прарубаліся, як правіла, ва ўжо сабраным зрубе, для чаго высякалася (а пазней прапільвалася) неабходная колькасць вялкоў. У аконныя праёмы ўстаўлялі масіўныя калоды з чатырох брусоў, а ўжо ў калоду ўстаўлялася аконніца, г.з. рама, куды ў сваю чаргу ўстаўлялася брукавіца (звычайна бычы ці рыбны пузыр), якую паступова вышесніла аконнае шкло. У будаўнічых абрадах закладка вокнаў, нароўні з закладкай першага вянка, устаноўкай маціцы, страпіл крышы і канька, – адзін з рытуальна адзначаных этапаў будаўніцтва дома. У Брэсцкім Палессі прадпісвалася закладваць вокны на трэці дзень трэцяга тыдня ад навалуння, каб яны зімой не замярзалі і не пачелі.

Семантыку акна як медыятара з засветамі можна прасачыць, калі да акна прыходзяць калядоўшчыкі. Калядоўшчыкі ўвасабляюць прадстаўнікоў засветаў. Частка абрада выяўлена ў адпаведным вербальным тэксце, паводле якога сакральныя госці прыходзяць пад акно:

Ой, ішла калядка калядуючы праз сяло,
Зайшла ж яна да пана Сцяпана пад акно.

(ФА; в. Драпаўцы, Зэльвенскі р-н)

Але засветамі можа выступаць не толькі вонкавая прастора. Калі дзяўчына на Каляды падходзіла пад акно суседзяў і слухала, што тыя скажуць, каб даведацца, ці пойдзе яна замуж у гэтым годзе, для яе іншы свет – гэта хата, а не двор, дзе яна знаходзіцца. І праз акно, як канал камунікацыі, яна можа падслухаць, даведацца аб сваім будучым.

Праз акно ў хату магла пранікаць вестка пра смерць. Павер’е, якое прадказвае набліжэнне смерці: калі ў хату залятае птушка праз акно.

Як хата атаясамліваецца з гаспадаром, так акно атаясамліваецца з хатай. Калі казалі: “падышоў да акна”, мелі на ўвазе “падышоў да хаты”.

Акно магло замяшчаць дзверы. Калі дзверы – нармальны выхад (уваход) замяняліся акном, гэта азначала, што парадак у доме парушыўся. Так, у сямейнай песні жонка спужалася п’янага мужа і пачала ўцякаць праз акно:

Як стаў мылы до стола ступаты,
Стала мыла пруз акно ўтыкаты.

(ФА; в. Забараўцы, Пінскі р-н)

Праз акно маглі выносіць труну з “нячыстым” нябожчыкам.

Але не заўсёды выкарыстанне акна замест дзвярэй – прыкмета непарадку ў хаце. Яно можа выкарыстоўвацца ў такой ролі наўмысна жыхарамі хаты ў рытуальным кантэксте. Акно – вока звязана ў касмічным плане з другім вокам – з сонцам, абодва яны з’яўляюцца носьбітамі святла. На ваконных ліштвах сустракаюцца выявы сонца³. Сонца часта ўзаемадзейнічае з акном, што абыгрываецца ў прыпеўках тыпу:

Сонейка заходзіць
У вокны паглядае.
Паўлюк на Ганулю
Скоса пазірае.

(ФА; в. Новая Мыш, Баранавіцкі р-н)

Такім чынам, праз акно трапляюць у хату як негатыўна, так і пазітыўна асэнсаваныя рэаліі. Яно выступае адмысловым каналам сувязі

³ *Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік*, В. Аўтушка (гал. рэд.), Мінск 2004, с. 22.

між светамі, локусам шматлікіх рытуалаў рознай скіраванасці, частотным вобразам беларускага фальклору.

Пярэйдзем да унутранай хатняй прасторы. Печ – цэнтральны локус у хаце. *Печ цалкам паўтарала мадэль свету, яе структурныя гарызонты адпавядалі пlynні часу: падпечак (як і пограб) – мінулае, загнёт, вусце і засланка – дзень сённяшні, комін, перакрываны юшкай (душой), суадносіўся з будучыняй*⁴. Яна адносіцца да свету нашага, абжытага і бяспечнага і адначасова выконвае функцыю камуніката з продкамі, дэманалагічнымі істотамі; правадніка ў засветы. Верылі, што менавіта ў падпечку сядзіць хатнік, які лічыцца старэйшым продкам. А таксама тут могуць хавацца міфалагічныя жывёлы, дэмань, зачараваныя клады. Паводле былічкі, у толькі што пабудаванай хаце гаспадары не маглі жыць, таму што чулі з падпечка голас, які абяцаў выйсці. Неяк падарожны, папрасіўся пераначаваць у гэтай хаце. Як толькі ў яго дагарэла лучына, госьць пачуў голас. А потым убачыў, што з печы вылез цудоўны баран, які ўвесь іскрыўся. Стукнуў падарожны яго кіём, а той на золата рассыпаўся (ФА; в. Яглевічы, Івацэвіцкі р-н).

У народных песнях розных жанраў запаленая, чыстая печ – гэта атрыбут і ўвасабленне дабрабыту. Такая печ заўсёды ў добрай гаспадыні. Матыў распальвання печы жанчынай абыгрываецца ў любоўных песнях:

А я ў печы не паліла
Мілы мой міленькі,
А я ў печы не паліла,
Голуб мой сівенькі.

Запалі, мілая,
Запалі, у-ха-ха,
Чарнабровая мая.

(ФА; в. Адрыжын, Іванаўскі р-н)

Важную ролю печ адыгрывала пад час вяселля, калі пяклі каравай. Лічылася дрэннай прыкметай, калі каравай у печы трэснуў. Таму лепш было разабраць печ, але не пашкодзіць яго. Пад час вяселля печ сімвалізуе жаночы пачатак, тады, як каравай – мужчынскі. Зафіксаваныя песні, дзе печ як бы “дажыдаецца” караваю, што мае любоўна-эратычны сэнс і звязана з зараджэннем новай сям’і, працягам роду:

⁴ Тамсама, с. 379.

Наша печ рогочэ,
Короваю хочэ.
А прыпечок залягаецца,
Короваю дождыдаецца.

(ФА; в. Амелянец, Камянецкі р-н)

Калі ў печы ўжо пячэцца каравай, яе аберагаюць. Пад час каравайнага абраду пераапанутыя ў вывернутыя кажухі жанчыны стукалі, грукалі, жартавалі, паказваючы, што хочуць разбурыць печ. Але гаспадыня не дазваляла і праганяла іх (ФА; в. Моталь, Іванаўскі р-н). Адзін з вясельных абрадаў Камянеччыны – “араць прыпечак”.

У звычайным жыцці печ – гэта месца адпачынку. Паводле фальклору, дурныя і лянівныя заўсёды “пазяхаюць” на печы. Такую з’яву народ часцей за ўсё высмейваў, таму вобраз гультайкі ў прыпеўках мадэлюецца наступным чынам:

На печы ляжала –
Пацягалася,
На сарочку не напрала –
Ленавалася.

(ФА; в. Росахі, Пружанскі р-н)

Матыў гэты прадстаўлены таксама ў прымаўках: *Хоць тры дні не есці, абы з печы не злесці* (ФА; в. Парахонск, Пінскі р-н).

А вось у казках тыя ж дурныя і лянівныя, якія ляжаць на печы, у адзін момант могуць стаць сапраўднымі героямі. Так, у казцы “Аб дурню і залатым птаху” расказваецца пра малодшага сына, які нічога не ўмеў. Але толькі ён змог пабачыць залатога птаха, які псаваў бацькоўскі сад. З тэксту вынікае, што дурны сын як бы далучаны да “іншага” свету, продкаў: яму шанцуе, дапамагаюць звяры. А далучанасць гэтая імпліцытна сцвярджаецца яшчэ ў пачатку казкі – малодшы сын увесь час на печы сядзеў. *Было ў аднаго чалавека трох сыноў: двух разумных, а трэйці – дурны. Старэйшы ўмеў на скрытцы йграць, серадольны – на дудцы, а найменшы – дурны, – усё, седзячы на печы, лучыну стругаў*⁵. Печ, як вядома, – локус продкаў.

А калі ў хаце нараджаецца дзіця, печ з першых дзён яго жыцця ўступае з ім у сувязь. *Хрысцілі дзіця ў хаце, клікалі бацюшку, які прыносіў хрысцільную воду, якую пасля хрышчэння вылівалі ў печ*

⁵ *Залаты птах* [online], <http://knihi.com>, [доступ: 11.10.2016].

(ФА; в. Пажэжын, Маларыцкі р-н). Яно камунікуе з продкам менавіта праз печ. У ролі медыятара, далучанага да засветаў, выступала мышка, чым локусам выступае печ. *Зуб за ніч кідалы. “Мышка, мышка, на тобі старога, дай мні молодого”* (ФА; в. Бразяцін, Маларыцкі р-н). Дзіцячыя хваробы знішчаюцца ў печы. Напрыклад, у вёсцы Вострава Слонімскага р-на яйка каталі па целу дзіцяці, замаўляючы, а потым спальвалі яго ў печы (ФА).

У печы рэкамендавалася спальваць валасы. *Нельга, як дастанеш з росчоскі косы, выкідаць у які-небудзь другэ место, кrome грубы. Трэба спаліць іх, бо, як мышы найдуць і зробяць з яго кубло, то чоловек, чые косы былі, умрэ* (ФА; в. Рубель, Столінскі р-н).

Хоць печ лакалізавалася ў кожнай хаце, яна пачала асацыявацца з разнастайнымі рэчамі, якія адносіліся не толькі да хатніх атрыбутаў, але да прадметаў з вонкавай прасторы. Гэта выразна выяўлена ў загадках тыпу: *Белая кабыла увесь лес пераела* (Печ) (ФА; г. Пінск); *Сярод хаты стаіць гара з лапатай* (Печ і вілкі) (ФА; в. Плянта, Камянецкі р-н); *Маці – тойстуха, дочка – красуха, сын – перэбор: выскочыў на двор* (Печ, агонь, дым) (ФА; в. Далевічы, Дзяржынскі р-н).

Медыятывая прагматыка печы выразна выяўлена і ў варожбах. У асобныя дні, такія як Купалле, Каляды і інш., печ магла прадказваць будучае, падказваць гаспадарам. *А на Новы год падпальваюць печ заране і выходзяць глядзець на дым, у які бок паверне – туды і замуж пойдзеш* (ФА; в. Магіліцы, Івацэвіцкі р-н). Звязаны з печчу і метэаралагічныя прыкметы, прыкладам: *Кот ляжыць на печы – будзе сільны мароз* (ФА; в. Тухавічы, Ляхавіцкі р-н).

Калі гаварыць пра вертыкальную мадэль сусвету, якую адмыслова паўтарае хата, то страх – верхні ярус. Разам з гэтым яна размяжоўвае верх і ніз. Страх, як і сцены, аддзяляе гэты свет ад таго. Праз страху пакідаюць хату душы памерлых. *А гэты валшэбнікі сама цяжка і доўга паміралі. Гаварылі, што ім на шэю накладваюць хамута ад кабылы і яшчэ паталок зорваюць* (ФА; в. Вялікая Турна, Камянецкі р-н). Верылі, што душы продкаў могуць знаходзіцца на страсе або пад столлю.

Паколькі страх – мяжа ўнутранай і вонкавай, хатняй і знешняй прасторы, яна можа ўзаемадзейнічаць з вонкавымі добрымі і злымі сіламі (гэта могуць быць сурокі, праклён і інш.) Наступным заклёнам гаспадары “чысцілі” хату ад дрэннага (напрыклад, сурокаў): *Что прышло, на венок перешло!* Пад столь у святочныя дні вешалі розныя зёлкі, бярозавыя, кляновыя галіны на Троіцу. Гэта рабілася сярод іншага, каб абараніць хатнюю прастору. Страх ў шматлікіх кантэкстах атаясам-

ліваецца з гарой, узвышшам, на каторым можна быць бліжэй да неба, сакральнага свету. Гэтым тлумачыцца фігураванне страхі ў розных магічных рытуалах, калі трэба залезці на страху.

*Наогул, усё пакрытае, тое, што мае верхнюю мяжу, ацэньвалася як станоўчае*⁶. І без абароны страху не заставалася. А вось хата, без страхі, пабачаная ў сне – гэта да нябожчыка: *...Шо без крышы, это плохо... Гэто к покойнику* (ФА; в. Трасцянец, Каменецкі р-н). Таксама і зараз, калі гавораць пра дрэнны стан чалавека, які знаходзіцца ў стрэсавай сітуацыі, не кантралюе сябе, могуць успомніць страху: *...В вообще старая женичина подумала, что у неё с горя крыша поехала* (ФА; г. Пінск). Страху, такім чынам, карэлюе з галавой чалавека, а хата ўвогуле з ім самім, з яго цела. Нездарма, як адзначалася вышэй, пры цяжкай смерці чалавека прадпісвалася падняць страху – каб душа пакінула цела (дом).

Двор адносіцца да культурнай прасторы. Але, разам з тым, двор, больш за хату, набліжаны да іншасвету. Абумоўліваецца гэта тым, што ў яго няма страхі – перашкоды для камунікацыі з тым светам. Гэта тлумачыць тое, што вялікая колькасць абрадаў здзяйсняецца менавіта ў двары. *Выходзіць дзяўчына на двор і кідае чаравік цераз хату. У які бок пакажа носік, у той і замуж пойдзе. Дзяўчаты беглі на вуліцу і абхоплівалі рукамі плот. Потым лічылі і гаварылі: “Маладзец, удавец.” Так дазнаваліся, хто будзе мужам – маладзец ці ўдавец* (ФА; в. Драпаўцы, Зэльвенскі р-н).

Рознымі спосабамі імкнуліся ахоўваць свой двор. Каб абараніць двор ад нячыстай сілы *распранецца жанчына голая і да ўсходу сонца абсявае ўвесь двор жытам звонку*⁷. Паколькі агароджвае двор ад вонкавай прасторы плот, вароты – праходы ў прастору прыродную, чужы свет, ім надзялялася багата ўвагі. *Апатрапейным мэтам службыла накрэсленне на варотах крыжоў мелям, затыканне калючых раслін і вострых прадметаў, зубоў ад бараны, на Піншчыне дзеля абароны ад чараўніц вешалі вянок*⁸.

Дваром апекаваўся дваравы. *Дваравы – персанаж беларускай народнай дэманалогіі. Сядзібны дух, апякун двара, падворка...*⁹. Каб дваравы дапамагаў у жывёлагадоўлі, гаспадары імкнуліся задобрыць яго,

⁶ Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік, с. 491.

⁷ Е.Р. Романов, *Белорусский сборник*, Вильно 1912, с. 154.

⁸ Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік, с. 70.

⁹ Тамсама, с. 277.

частуючы яго і звяртаючыся са словамі: *Цар хазяюшка дваравой! Царыца хазяюшка дваравіца! І дарую я цябе і хлебам, і соллю, і нізкім паклонам, а што сам ем, п'ю, цем цябе дару. А ты хазяюшка-бацюшка і хазяюшка-матушка, мяне берагі і скацінку блюдзі!*¹⁰.

Калодзеж у двары – гэта праход у іншасвет. Ён цесна звязаны з жаночай сімволікай і стыхіяй (зямной і нябеснай) вільгаці... Сувязь калодзежа з нябеснай вільгацю выразна прасочваецца ў абрадах выклікання дажджу. З гэтай мэтай у калодзеж “сеялі” мак...¹¹. Да канала ўзаемадзеяння з іншасвета – калодзежа часта звярталіся ў варожбах: *На калодзеж кладуць 2 жэрдачкі накрыж і вешаюць замок. Ключы кладуць пад падушку, і калі той, каго загадала, прысніцца, то выйдзеш замуж. Лічылі, што мілы прыходзіць адкрываць замок... Ішлі да калодзежа або на рэчку, калі яна была не пад лёдам, і кідалі ў ваду камень. Калі камень пойдзе на дно ціха, то муж будзе ціхі і добры, а калі з шумам – не будзе згоды ў сям'і* (ФА; в. Драпаўцы, Зэльвенскі р-н). *Вечарам да калодзежа падыходзілі некалькі дзяўчат, бралі вочап і рукамі па чарзе хапаліся за яго. Якая з іх апошняя зверту закрые вочап, тая першая і замуж пойдзе* (ФА; г. Пінск). Калі нявеста пераходзіла жыць у хату жаніха, яна маркіравала рознымі прыналежнымі ёй рэчамі не толькі часткі яго дома, але і калодзеж.

У заключэнне адзначым, што хата – гэта самая важная прастора ў жыцці чалавека. Гэта прастора, поўнасцю ім абжытая і бяспечная, у адрозненні нават ад двара. Дом у структуры культурнага ландшафту ёсць квінтэсенцыя “сваёй”, чалавечай прасторы, нутраны парадак і гармонія ў якой залежыць не толькі ад здольнасці жытла адмяжоўваць свет чалавека ад вонкавай прасторы, але і патэнцыйнай магчымасці, знаходзячыся ў самым цэнтры чалавечага быцця, рэалізоўваць патрэбу ў камунікацыі з усімі часткамі тагасвету. У гэтым выяўляецца арыентацыя на вышэйшыя, касмічныя ўзоры светапарадку. Элементы хаты атаясамліваліся з элементамі Космасу. Гэта можа прасочвацца нават на генетычным узроўні, калі чалавек, напрыклад, не рэфлексіруе над тым, чаму Чырвоны кут займае правы дальні вугал, але ўсё роўна робіць так, як гэта рабілі бацькі, дзяды.

¹⁰ М.М. Валенцова, *Крыша і стреха в славянских магических обрядах*, “Славяноведение” 1996, № 5, с. 42.

¹¹ *Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік*, с. 217.

ЛІТАРАТУРА

- Анимиле Н., *Быт белорусских крестьян*, [в:] *Этнографический сборник*, Санкт-Петербург 1854.
- Байбурин А.К., *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*, Санкт-Петербург 1983.
- Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік*, В. Аўтушка (гал. рэд.), Мінск 2004.
- Валенцова М.М., *Крыша и стреха в славянских магических обрядах*, “Славяноведение” 1996, № 5.
- Залаты птах* [online], <http://knihi.com>, [доступ: 11.10.2016]
- Романов Е.Р., *Белорусский сборник*, Вильно 1912.

СКАРАЧЭННІ

ФА – Фальклорны архіў студэнцкай навукова-даследчай лабараторыі “Фальклор і краязнаўства” БрДУ імя А.С. Пушкіна (кіраўнік – І.А. Швед)

STRESZCZENIE

DOM W LUDOWYCH WYOBRAŻENIACH
(NA MATERIALE REJONU BRZESKIEGO XXI WIEKU)

W artykule omówiono dom jako element kulturowo-pejzażowego kodu w mityczno-epickim obrazie świata, wyrażonego w folklorze okręgu brzeskiego (według badań terenowych ostatnich 15 lat). Analiza historyczno-genetyczna i funkcjonalno-semantyczna „tekstu domu” w folklorze omawianego regionu pokazała, że jego percepcja polega na rozumieniu domu nie tylko jako miejsca egzystowania człowieka lecz także miejsca gdzie człowiek może koegzystować ze światem kosmicznym i sakralnym. Semiotyzacja domu przebiega na dwóch płaszczyznach – poziomej i pionowej. W wybranych gospodarstwach, w kontekstach rytualno-magicznych, w rodzajach i gatunkach dom jest centrum wszechświata. Szczególną uwagę zwrócono na specjalne obrzędy, zasady i zakazy, których należało przestrzegać w trakcie budowy domu. Pokazano znaczenie jakie przypisywano wyborowi miejsca i czasu budowy. Analiza materiału z początku XXI wieku (zwłaszcza teksty dotyczące chrztu, ślubu, pogrzebu, wróżby i klechdy) świadczy o tym, że czynnikiem determinującym znaczenie domu po dzień dzisiejszy jest opozycja „swój – obcy”. Im dalej od domu, tym więcej „obcego”, nieznanego, niebezpiecznego. Poza tym, w centralnej części domu (w piecu) można znaleźć wyjście w nieznaną świat.

Badanie folklorystyczno-etnograficzne prowadzono na materiale z regionów brzeskiego, kamienieckiego, iwanowskiego, okolic miejscowości Łuniniec, Małoryta, Iwancewicze.

Słowa kluczowe: izba, dom w tradycji ludowej, piec, próg, okno, sufit, podwórze, studia bania, kulturowy pejzaż.

S U M M A R Y

THE HOUSE IN FOLK PERCEPTION
(BASED ON BREST REGION MATERIAL OF THE 21ST CENTURY)

In the article the house is considered as a factor of cultural and landscape code in the mythological-poetic image of the world expressed in the folklore of Brest region (according to the field records of the last 15 years). The historical-genetic and functional-semantic research of “the text of the house” in Brest folklore has shown that it was regarded by the national consciousness not only as a person’s dwelling but also as a special form of the universe, the place where a person can interact with natural, cosmic and sacral world. Semiotization of the house takes place on two coordinates: horizontal and vertical. In selected households, in ritual and magic contexts, in specific types and genres of folklore the house becomes the center of the universe. Particular attention is paid to special ceremonies, bans and rules that were obeyed during the construction of the house. It is shown how important the selection of construction place and construction time was. The analyzed material (stories about christening, weddings, funerals, signs and beliefs in particular) proves that house semiotization is determined by the opposition “familiar – unfamiliar”. The further from home one goes away, more “unfamiliar”, unknown, and dangerous the place s/he lives in becomes. Besides, even in the center of the house (on a stove) there can be an entrance to another world.

The folklore and ethnographic research is based on the material from Brest, Kamenets, Luninets, Ivanovo, Malorita and Ivatsevichi regions.

Key words: hut, house in national tradition, stove, threshold, window, ceiling, yard, well, bath, cultural landscape.